

ГРАПІВ МУЗИКА

I

Данило Горопай—старший конюх на пункті № 3. Стайня в дворі виселеного куркуля Лигуші. Двір—ціла фарма, розташуватись є де, хоч приміщення для тридцяти п'яти коней і не зовсім пристосоване. Останні два тижні Горопай із помічниками не відходить, майже, од коней, лише по-черзі ходять на обід та на збори. Змагаються із пунктом № 5 на кращий догляд коней. Перевірити наслідки змагання прийшла комісія.

— А-а, ти, пацанок,—лоскоче Горопай лошачка під пахвою. Лошачок хвицає, тупає всіма чотирма, ладнаючись кинути задки.

— Не вчись, не вчись, хлопчику, я з ласкою до тебе,—лагідно гугнявить, взагалі скупий на ласку.

Конячі голови в жолобах хрумають січку, на стрижені гриви звисає сухе, лугове сіно. На балькові, що тягнеться вздовж стайні, біліють дощані таблички з фіолетовими написами конячих імен: «Лисий», «Самоцвіт», «Кобчик», «Герой», «Зірка», «Пустун»,—кожному є своє ім'я, з любов'ю вигадане Горопаєм і його товаришами конюхами.

Горопай не задоволений з того, що в комісії по перевірці й Квак Охрім. Коли решта членів комісії оглядали стайню, жолоби, ситість коней, перевіряли, як виконують інструкцію догляду коней—то Квак, обіпершись об одвірок, поклавши ногу на ногу, стояв біля дверей, міркуючи вголос:

— «Зірка», «Самоцвіт», «Герой»... Кха-ха-ха! Була собі чала, булана, а то—каштан, сірий... тепер же—подивись! Кх-ха-ха! Не впіла короста злізти, а вже тобі—«Самоцвіт», «Зірка»...

У всякім разі це дуже тішить Квака й грузьке, хоч і молоде ще, тіло його двигтить від сміху. Повнокровні, чепурно голені щоки лише вгинаються, не краючись у зморшки.

— І затія оця нінащо. Однаково: ми прийдемо та тут подивимось. Вони придуть та в нас, а чи коні годовані справді як слід—того ні ми не бачимо, ні вони не побачать. Кому то клопіт? Це не те, що мої коні та я за ними доглядаю. Знаю, коли нагодувати, коли напоїть... Що де запорву. Те все коневі, бо то я хазяїн йому. А це що ж... Подивимось і підемо.

— Нічого, коні бадьоренькі,—хвалять інші члени комісії.

— Гляди, Горопаю,—каже натоптуватий, бистроокий голова колгоспу,—ваша стайня на першому місці. Так і доглядайте.

— Постараємось,—гугнявить хрипко Данило.—З гори впорожні бігтимуть, а як вийдемо в поле—за хвості будемо заводить.

Випроваджує комісію, підмітає березовою мітлою свіжі кізяки й виходить запалити. Бубонить, лає брудно (за звичкою) всю комісію, найщедріше Квака Охріма.

— Ходять, перевіряють, голови морочать. Узяв би вила та гній кидав, а не ходиш по комісіях. Вони мені загадують, як доглядати треба. Та я ще вас навчу.

Проте, в душі задоволений. Не тільки не в гіршому, а в кращому, навіть, стані коні на його пункті. А настановляли на конюха—крику було.

— Він зроду коня не мав, хіба він догляне допуття? Туди треба такого, що сам коні мав!

Тиждень тому Квака цього самого серед шляху спинив.

— Хто тебе вчив так їздити? Ти ж хазяйського батька син.

Довелося Квакові злізти та вкоротити одного посторонка,—хомут збивав плече коневі.

Данило Горопай уже сивий. На цьому подвір'ї в куркуля Лигуші наймитував ще парубком, з наймитства не вилазив весь вік. Чабанував до революції. Опісля, коли наділили землею, поспробував розжитися був, та лише подражнив себе. Пішов сторожувати до сільради.

Всі тоді, кому не лень, узивали Горопая ледарем. Він нічого не пристався, в нього не було доброї пари коней, двигуна, путньої хати навіть. Зовсім би не хата, коли б не піч та лежанка в ній. Ніхто на нього не говорив—Данило Горопай. Забули навіть, що в нього є таке прізвище. Всі кажуть—Данило Грап. У посміх того, що він у селі найзлидніший. І зневага хазяїв, і нестатки лягли тягарем, з-під якого не в силі був вивертитися аж до цього часу. Тепер усе перевернулось. Тепер він—старший конюх на пункті № 3, змагається на кращий догляд коней з пунктом № 5.

Управа колгоспу оселила Горопая в куркульській хаті побіля стайні. Хата велика, з ганком, укрита інтернітом. Походжає Данило тепер і не вірить: невже минулося йому собаче життя в конурі? Розтирає на мокрій землі розтоптанім гречаником чоботом недопалка і йде до хати. В хаті несе від нього гоструватим духом стайні. На всьому весело відпочиває око. Тільки стіл стоїть не на місці, Марко пересунув до полу. На полу розіклав цілу майстерню, зраня до вечора колупається в дереві, струже тоненькі клепки з клену та ліщини, клеїть і сушить на комині. На сірому, безкровному обличчі глибоко позападали в синьо-брунатні ями сліпі очі. Дивиться тими ямами просто перед собою на хату, а кінчики прудких, оброслих турицею пальців шуплять коло колін. Ловлять зразу ж найменший жолобок на клепці, непомітну для ока нерівність, перескакують з одного місця на інше, згинають клепку якраз скільки треба. А з тих клепок склеїть Марко нову скрипку. І буде та скрипка ще ніжніша, печаловітніша за ту, що зробив він позаторік.

Горопай сідає на тапчані. Стежить за синовією працею, за своєю куріпжою (так усі дразнять—і він теж—дружину Ївгу,—за дрібний зріст, мовчазність і послух). Вже років десять Ївги не помічав у хаті. Як вона харчувалась, у що вдягалась—не думав про це, не знав. Від когось приносила

в торбині борошно, картоплю, пшоно,—тим харчувала себе й Марка. Данило рідко й дома бував. Сторожуючи, спав у сільраді, там і варив собі їсти. Потикався додому коли-не-коли. Так було спочатку й тоді, коли перебралися в цю хату, куркульську. Та одного разу, в гурті стоячи й ведучи мудрі розмови про господарство, Горопай углядив свою Куріпку-Ївгу, що звідкілясь чимчикувала з вузлом у заполі. Муре, висушене Данилове обличчя від сорому не почервоніло, ні, від люті воно зробилося цирісте. Як гурт розійшовся, Горопай вимочив добре віжки в воді, але, йдучи до хати, коло порога спинився. Тяжкі перейшли в голові думи. Вернувся, повісив віжки в коморі, й пішов кудись із дому. Приніс надвечір борошна клунок, трохи картоплі й олії пляшку.

— На,—сказав Ївзі—та більше не ходи ніде. Не старцюй, бо вб'ю. Чого треба—кажи, буду приносити. Роблю не даром.

Низенька, дрібнолиця Ївга оторопіло вислухала, не гаразд усього розуміючи, однак більше вузликів не приносила. Того ж вечора пахучої наварила картоплі, спекла перепічку й уперше за довгі роки повечеряли в гурті, разом, сім'єю. То ж і сьогодні, втрюх обідаючи біля лежанки, вони мають майже святковий настрій. Адже вони обідають тепер так, як і будь-яка інша в селі сім'я. Є надія, навіть, що переведуть на спільне харчування їх у першу чергу, тоді й усім стане видно Горопаєву сім'ю. Горопай вам—не ледар, а Куріпка його—не старчиха. Роблять з усіма нарівні й з усіма нарівні за стіл сідають.

Шерхотливо сміючись, розповідає Ївзі та Маркові про огляд стайні, про те, що визнала комісія догляд коней за зразковий, не забув також покекувати з Квака Охріма.

— Не колективець він, по-моєму. Тепер йому в колгоспі, як мені колись у якомій.

Слухають Горопая врочисто, не знаходячи зухвальства перебити хоч словом. Від пошани до нього німі—Ївга й Марко. Данило Горопай може вільно й довго говорити в своїй сім'ї, слухають його з належною увагою, дорого цінуючи гугняво-хрипке, застуджене кожне слово, рідко чує від нього раніше в такому мирному тоні.

По обіді одвідав Марка Андроник,—шустрий, білявий комсомолец. Збита на потилицю шапчина відтіняє рожеві щоки й сиво-голубі великі очі. Роздалися йому поли піджака, навкіс перетинає зелену, військового фасону, сорочку, ремінець від кобури. Має від осередку сотню доручень, тому низька, широченька постава його, мов у голови райвиконкому, а голос натужується й, перемагаючи труднощі юного зросту, модулює сумішню тонів височенького тенору й не дуже глибокого басу.

Рада Ївга: який, а не дурається її сина. Данилові теж приємно, але приємність його угрунтованіша. Андроник бо не ходить до якогось вертихвоста—грамотяки заможнішого, а до злидаря, хоч і каліки, Марка Горопая. Ставить Данило мітлу за одвірок стайні й прямує до хати.

— Ізробить скрипку?—питає Андроник з подивом. Данило стверджує категорично й підсовує ослона ближче.

— Зробить. Раз узявсь, то зробить. Як ту робив першу—я не вірив. Цілий рік робив. Ти можеш узять це в голову? Рік цілий...—строго при цьому дивиться Горопай на Андроника.

Марко посміхається. Мов у дівчини, схилена голова йому набік. Навіки сплющені повіки ширяться й звужуються.

— Ти не дивись, що він каліка. Граблі зробити й то, а це—інструмент. Тонка робота. Візьми заграй. Не можеш? А він заграє. І не так собі, а на сльозу. І каліка...

Маркові ніяково чути хвальбу від батька, що раніше сам утікав, приходячи додому голодний:

— В людей діти ще батькові заробляють, а тут каліч годуй. Однаково в старці підеш, ми з матір'ю не вік житимем.

А про скрипку іноді:

— Гарно виграє... Лірники тепер виводяться, будеш у базар ходить із скрипкою, як у городах. Чим жалібніше заграєш, тим у шапку люди наскидають грошви більше.

Чудно Маркові, ніяково. Чує в себе на коліні Андроникову руку.

— Так ось що, Марку. Після завтрього в сельбуді вечір. Для колгоспу. Вистава й концерт. Ти готуйся, заграєш на скрипці, просили хлопці. Добре?

Обличчя Маркові серйозне.

— На післязавтрього?

Він хвилюється, йому приємно. Віднедавна прокинувся в ньому артиста. Він не може спокійно згадувати вихору оплесків, коли його вперше хлопці витягли на сцену й примусили заграти на своєю немудру скрипку.

— Отже, гляди. Ми прийдемо по тебе.

Данило Горопай випроводжує Андроника й упевнює, що Марко прийде.

— Раз таке діло, то прийде, за це вже подбає він, Горопай. Його син буде грати на сцені, Андроник хай не турбується.

В хаті по тому лишається надовго турботлива радість, яку переживають кожний по-своєму: батько, мати й Марко. Сидить музика деякий час замислений, по сірих вилицях і чолі переходжають думи. Потім рука йому тягнеться обережно до скрипки. Ласкавим рухом проводить по нескончирній, неошліфованій, замазаній децї скрипки, що позаторік змайстрував сам. Мов птиця на дерево, на нього злітають звуки. Перший дотик смика: озвались, заговорили, захвилювались тривожні струни.

Ще маленьким, будши без догляду, застудив на дощі голову. Від хвороби загнілись очі й витекли чоловічки, відтоді Марко сліпий. Горювала його долею мати, ніхто не відає, як обливалося кров'ю батькове серце. Трудно було вгадати журбу за синову долю в гугняво-хрипких, гидко-лайливих словах, що Грап Данило дарував усім багачам, усім односельцям, усьому світові. Люди дивувалися, як Марко ходити може без поводири. Не домислити було тому, хто бачив, аж ніяк, що сліпий навчився сам вирізувати речі, які не кожний зуміє вирізати видющий. Робив маленькі дерев'яні лопатки, млинки, возики, реманент господарський, і промінював

хлопцям на хліб. Возики робив напричуд гарні. Колеса не з суцільних кругляків, а з колодками, з обіддям, із шпидями, віз на люшнях—хоч коні заводь та запрягай. Років у сімнадцять першу змайстрував балабайку. На ній скоро навчився грати всього, що знали на селі хлопці. Пізніше скільки разів чув у сельбуді скрипку. Засмутився тяжко. На балабайці грати цій перестав, хотілося чути лише скрипку, невичерпну її тугу, жаль. Печальні звуки її відчувалися завжди, утратив спокій, з'явилося нестерпне бажання придбати скрипку. Але ж це—божевільна думка! Ніхто йому не купить, ніде не дістане стільки грошей. Бажання перейшло в хворобу, ходив до сельбуду, як мана, щоб почути знову ту музику. І от—у нього нова думка. Він зробить скрипку сам. Працюватиме невтомно день при дні, терплячими, розумними пучками перебиратиме скіпки, ножом обтісуватиме, старанно припасовуватиме штуку до штуки, поки не заговорить до нього скрипка тужливими, ніжно-печаловитими словами, поки не вибере з нього, в звуки не перелле тягар нікому непотрібного його життя сліпого.

Уважно вислухав учитель, коли до нього з'явивсь Марко й розповів про своє горе.

— Ви мені скрипку дайте тільки на день, я вам принесу завтра. Мені її треба облапати руками, щоб я не забув чого.

Вчитель дав йому не на день, а на декілька. Настали гарячкові для Марка дні, забув про все. Тяжко було роздобути матеріялу, довго не давалась робота, в одчай упадав, та кинути не міг, мусів докінчити, бо життя без скрипки здавалося таким убогим, що, власне, нічого від нього не залишалося. Та через рік він міг уже натягти струни на якусь подобу музичного струменту. Довелось іще довго працювати, поки справді струни не затужили. Та коли взнав від учителя, що є самих лише дванадцять способів тримати смичка, щоб по-різному вилучати звуки, що навчитися майстерно грати на скрипці трудніше значно, як дійти науки з книжок—його поиняв жах. Декільки днів лежав у безсиллі, в одчаї, потім... потім за допомогою вчителя з дня на день, з місяця на місяць поволі став перемагати непереможне. Спочатку більше грав на вчителевій скрипці, аніж на власній саморобці, а потім почав вигравати й свою. За рік з нього виховався справжній артиста. Радів тихою радістю, коли вдавалося опанувати трудну мелодію, плакав сліпими очима, коли смик неслухняно, вперто й довго чіпав непотрібне. Нескоро настали щасливі дні ті, коли вільно, звично забігали по грифі пальці, а щока до грубої тулилась деки, як то показував робити вчитель. Виповнилось темне життя. Власне, перейшло в музику, жив лише грою. Із неграбного, як і сам, струменту видобував такі глибокі чари, яких було з нього досить, щоб забути про все, що існувало поза скрипкою. Одного разу він попав на репетицію музичного гуртка. Дали йому балабайку, він попробував грати у їхній групі. Хлопці його просили, щоб удруге прийшов із скрипкою. Запропонували, коли зачули гру, виступити на сцені. Марко цього спочатку перелякався та його вмовили й за першої нагоди виходили на сцену. Успіх мав надзвичайний. Потому виступав уже разів де-

кілька, хоч виступати часто уникав, хвилювався надто і після виступу днів три зряду хворів.

Давно пішов із дому батько, пішла мати, а він сидить на полу, не відривається від скрипки, добирає нової музики. Хоче заграти бадьорої, не тужливої, до якої сам звук, і створить мельодію нову, ще не грану ним ніколи. Плутає жартовливо-хімерні пустуни-звуки, тремтливим смиком робить цілу завірюху з них,—передати хоче радість батькову, материну, свою, що прийшла до них із недавніми днями. Починає, кінець-кінцем, упізнавати її, у створеній ним музиці. Сіре обличчя прояснюється й улагіднює його осміх артиста. Скрипка слухняно вимовляє невимовне. Марко вдоволений. Ще останній перебір і рука спускається. Кладає скрипку і смика на стіл, а сам Марко, стомлений, полегшено зідхає і ловить синьо-брунатними западинами очей березневий, передвечірній промінь, що прошилює шибку і теплими пасмами лягає на чорні, запрацьовані майстрові руки.

II.

Збори затяглися допізна. Висновки дечії Горопая обурюють. Треба ж розуміти, що артіль—це ми, робимо не для когось, а для себе. Нічого заламлювати, як би виробити поменше. В довгій залі сельбуду—ні пройти не можна, ні з місця зрушити. Кому довелося стояти в проходах, посідали, потимившись, просто на підлозі. Обмірковують та ухвалюють норми виробітку. Свідоміші стоять за вищі цифри, посилаючись на більший заробіток від цього при розподілі. Є група, що піднімає галас, і норми виробітку, запропоновані від виробничої наради, зменшує наполовину.

— Не хочемо накидом робити, скільки встигнемо, стільки й зробимо!

— Ще пригінчого коло нас поставте—не хочемо!

— Будемо робити, як раніш у СОЗ'ї робили!

— А часом не виполю стільки, тоді що?

— Повісимо!—глузливо гукають артільці.

— Та це не сміх, бо ми й вас пошлемо полоть, нашильники нічого терти,—одповідають жінки.

— Хто сміється? Ви самі з себе смієтесь,—бере Горопай слово.—Хто вас накидом робить заставляє? Ніхто. Тут говориться про норму, скільки повинен чоловік нормально виробити. Не так, щоб один байдикує, а другому очі з лоба вилазять. Нам же самим вигідніше,—хрипить порваним голосом, намагаючись утлумачити останнє.—Більше зробимо—більше матимемо. Буде вища заробітня одиниця.

— Правильно!

— Собі стараємось!

— Акурат і повинно так бути!

— Робить треба, як дома в себе,—підтримують Горопая.

— Хай Грап тепер статкує, коли вік цілий у чужий рот заглядав,—кричить, відома всьому селу, мудріша навіть за Охріма свого. Квакова жінка Лепестина.—Хай робить тепер, як йому треба. Я на Грапового каліку робить не буду, оце я вам правду одрізала!

Вшухли. На мить. І—гомін, обурення, вигуки, загули ще сильніше, не вважаючи на заклик головин до порядку.

— Куркульська правда!

— У всіх є нетрудоспособні!

— Образа!

— Вивести!

— Не дать роботи їй, вигулюється хай!

Замість того, щоб розлютуватися і випсякувати Лепестину, привселюдно сказати хто вона—Горопай знічено сідає. Образа його розчавлює. Йому не вперше чути, що ледар він, умів на це відповідати. Останнього часу всі сливе, і так переконались, що не ледар Горопай, конюх із нього путній. Та не може він знести, що пострікає хтось за каліку. Не вминав Марка ніхто ще. Вгамовуються трохи, ведуть суперечки впорядкованіше. Вносять додатки, зміни, схвалюють, одкидають, але того вже не чує Горопай. Сидить підрізаний. Потерпає,—на збори прийти міг Марко й усе чути. Встати хоче й піти, знає, отже, що всі його проведуть до дверей очима, а це тепер—найтяжче. Досиджує до краю.

При виході його гукає хтось, він того не чує, мерщій подається додому, бурмочучи:

— Ге, вона робити не хоче на мого каліку. Хтось її просить. Ідійотка... ідійотка...

Іде додому в чаду обурення. Дома не може зайти в хату, стоїть якийсь час під дверима. Краще було б ніч перебути на самоті, на стайні біля коней. Та цієї ночі вартувати черга не Горопаєві.

Ївга, зачувши, що він іде, втирає сльози, відсахується від полу і прикручує гасничку. Коли б не старе, зморшкувате лице, скидалося б на підлітка. Продражнили її Куріпкою не даремно. Хитрощі придалися якнайкраще і прикручена гасничка ледве розтоплювала темряву хати, і заплакане Ївжине обличчя видалось Данилові брезкле зі сну. Марко горілиць на полу ніби спить. Так і не догадується Данило, що Ївга була на зборах, чула все і розповіла Маркові.

Вечеря дуже проста: коржем вимочує олію з миски і запиває водою.

На тапчані—Данило, на лежанці—Ївга, Марко—на полу, де й лежав,—укладаються спати. Одне горе в них, та горюють нарізно. Думає Ївга:

— Було б усього не казати Маркові, всю ніч не спатиме.

Може була б і не призналась, та самій Ївзі тяжко переносити образу, ні до кого, окрім Марка, словом озватися. Звикла з ним ділитися всіма думками, то ж і не могла потаїти від нього почуте на зборах.

Повертається Данило, не спить, гнітить пекучу образу в собі, а вони обоє слухають його зідхання, крекіт, розуміють, як йому тяжко. Декільки разів поривається Марко дістати скрипку й тужно закваляти, розкрити смиком джерело ридального струміння. Було б гірше. Довела б одчай музика до божевілля.

Стоїть довга, безпросвітня, моторошна ніч. Гори передумують думи. Згадує Горопай усе життя своє, сім'ї своєї, всю ту наругу, яку витерпів од

багачів. Та не тільки від них, за посміховисько став усьому селові. Ще задовго до революції чабануючи, на полі знав тільки отару овечу.

— Гир-ря! Гир-ря!—чули його хрипкий покрик щоранку й щовечора... Курною вулицею, ляскаючи батогом, упрілий поспішав за отарою. Не скидав чомусь свити ні взимку, ні влітку, хоч би спека стояла найнестерпучіша. Причина цьому викрилась випадково. У піст, ідучи з церкви, посковзнувся з бугра, поли свити закотилися й усі побачили, що він просто не мав штанів. Сміялися всі: багачі з того, що голий, а бідні,—щоб часом не прирівняли й їх до Грапа.

Відтоді зовсім став Горопай відлюдьком. Знав отару, знав поле, лють на всіх і жовчу замащені думи. Прожив так непомітно до революції. Підтоптаний уже, пристарілий носив гвинтівку за плечима й помсту в грудях років зо два по гаях. Був у Коцура, в Григор'єва, в червоних—не зразу знайшов своїх, одчайдушний, нерозмислений забіяка.

Мали куркулі його за ворога найлютішого. Ні одних не проходило зборів, на яких би не виступав, не ганьбив їх Горопай. Слухатъ його слухали, однак і сміялись теж. Псякувати то вміє, а хазяїном стати не спромігся,—тому й злий на багатших.

Ех, і лють кипіла в ньому. Ну, і втратив надію (не виб'ється, мовляв!), опустив руки, лише їдко сміявся з усіх. Сторожував біля сільради й тим був відомий, що лаявся брудно, не соромлячись ні старих, ні малих, ні приїжджих, ні односельців. У муках народжувалися колгоспи—того не помічав. Лише сталася з ним зміна, коли півсела пішло до артілі. Зовсім його не взнати. Заговорив розсудливо, розумно. Дбайливого й заподливого скоро помітили почали прислухатися,—колективець із нього завзятий. Почув ґрунт під ногами. Настановили конюхом. Відповідальну цю роботу доручають не абикому, обережно, він же виконує її—бездоганно.

Раніш село хай би ревло на нього—було б йому байдуже. А тепер горлата Лепестина, жінка того Квака, що Горопай його ненавидить за недбайливість до артільного майна, присадила його на зборах. Вона на Грапову каліку не робитиме! Ха! Хтось чекає від неї ласки! Горопай Данило не прогодує сам, нехай і каліку, сина!

Стогне на лежанці Ївга, бухикає хрипко, глухо Данило. Ворушиться Марко. Всі троє не сплять.

Позіхає ніч. Мружиться світанок.

III

Другого дня зранку Горопай пішов з хати, йому хотілося звільнитися від Ївжиною та Маркової присутності, піти від них подалі. Ївга йде до крамниці. Витяга Марко плетені з вірьовок виступці, надягає овечого сукна драпний піджак й налаadowується йти з дому теж. Обгортає драпкою скрипку, зв'язує мотузочком, в кочергах налапує костура й, узявши під пахву скрипку та окраєць хліба в кешеню, виходить з хати. На ганку стоїть, розмірковує, прислухається. Поволеньки прямує до воріт. Костур попереду швидко вистукує, ведучи Марка стежкою. Стежки ледве протоптані, на вулиці баг-

нюка. В деяких місцях зупиняється, питає перехожих напроти чийого він двору стоїть, йому з охотою докладно розповідають, направляють куди краще пройти, обминути калюжі. За трьома поворотами скоро впізнає Марко знайомі горбики,—то їхня вулиця, іде він до покинутої, напіврозваленної старої хати, з якої два тижні тому переселилися. Низьку переступивши лісу, Марко відхає з полекшенням,—він повернувся додому. Ніхто йому не докоряв тут, що він каліка, ніхто не докорятиме й тепер.

Торгає двері, вони подаються зі знайомим скрипом у сини. З хати не віє теплом, холод стоїть і порожнеча, якої Марко не бачить, але відчуває. Облапує холодну лежанку, комин, стіни,—голо й непривітно. Пустка. Видається самота жорсткою вимушеною, моторошна думка занила: нікому непотрібний він, зайвий. Усі тепер захоплені, переповнені новим життям, новими дотусунками, надіями на наступне, не схоже ні на одне попереднє, літо. Зараз весна, вийдуть у поле, кожному працю дадуть, кожний має змогу працювати, брати участь у загальному зрушенні, а він, Марко—каліка, покидьок, зайвий у сім'ї рот. Тяжко батькові й матері прохарчити самих себе, а треба думати й про нього, здорованя—нашийника. Нікому, нікому він непотрібний. Тяжкіє опущена голова спокоем скрайнього одчаю, який переходить у понуре безвілля: немає ради, життя збігається клином.

В холодній хаті промерз. Скрипку кладе на печі, назбирає долі обережок перетрибушеної, стоптаної соломи, розстелює по лежанці й, зігнувшись, сідає. Тоне хата в глибокий сум. Зневажений мистець-каліка сидить самотній у покинутій пустці й угадує своє безрадісне майбутнє.

Невдозві по тому, як з дому пішов Марко, вертається Ївга, з крамниці приносить риби, крупів, і хоче порадувати сина, що юшка сьогодні смачна буде надивовижу. Та Марка немає.

— Де це він подівся?—надворі запитує Данила.

— Як де?

— Та нема десь. І скрипку взяв... Може до хлопців?

— А де б же він дівся, мабуть до хлопців.

Настає вечір. Ївга турбується. Мусить признатися Данилові, що знає Марко про вчорашнє. Кидаються обое розшукувати. Дехто бачив на вулиці, вказують напрямом куди пішов. Біжить Ївга, дедалі починаючи розуміти, де міг подітися Марко. Її занепокоєння зростає щохвилини. Проймає жахливий, нарешті, здогад: Марко покинув їх!

Під дверима давно залишеної халупчини вражено зупиняється. Чується з хати музика. Потиху Ївга підходить до вікна. Зігнутий сидить на лежанці Марко, схилена голова припадає до деки, ніби всі ті журні одчайні стогони—звуки безпосередньо виходять з голови в деку, а з деки перебігають до намащених живицею чутливих струн. Ївга дрижить. Марко чує шерех коло вікна й опускає скрипку. Іде в хату Ївга.

— Марку! Чого ти прийшов сюди?

Він мовчить. Краще було б, коли б мати не приходила, коли б сам тут хоч і з голоду здох, аніж материн чути—з прихлипом—голос. Мати плаче. Відбувається згодом між ними така розмова:

— Марку, ти не вернешся в ту хату?

— Ні.

— Як же ти житимеш тут?

— Так і буду жити.

— То й я перейду до тебе та будемо хоч удвох. Переходить мені?

— Як хочете.

Сидить, плаче, прикидаючи, що назад попереносити з постелі, як упорядкувати хату, щоб у ній хоч будь-як можна було жити. Після хати-оранди Лигуші-куркуля ця халупа видається за руїну, непридатну до життя зовсім. Та виходить, що треба повернутися. Але—чи то їй звикать до горя?

Біжить додому. Зустрічає в воротах Данила.

— Там,—маха йому рукою й утикає в жменю лице. До порога добігаючи, скімлить:—Покинув. Він тут не житиме... Понесу йому їсти та хоч витопаю там. На голій лежанці сидить, на скрипку грає...

Раз грає на скрипку, то йому дуже тяжко,—Данило розуміє.

Того дня не обідають, не вечеряють. А вночі сам лишатися Данило в хаті не хоче. Засвічує круглий ліхтар і йде до коней. Оглянувши, чи не одв'язався який, чи не заплутався, сідає на коробці в кутку. Знаходить на долівці рівнинку, ставляє ліхтар коло ніг. Під сопіння, пофиркування та тупіт коней думає Данило про колгосп, про сім'ю свою, про себе. Думки його пригнічені, як і низке долішне світло ліхтаря, на яке нагнітом лякає темрява стайні.

IV

Увесь другий день Івга прибирає покинуту раніш хатину. Думка була—назавжди, а довелося повернутися. Прийшов і старий Горопай, пробує вмовити Марка, та слова його непевні, сам знає добре, що не зломити йому сина.

— Хай балакають... А тобі що? Ти так, наче й не чуєш. Побалакають та й перестануть.

— Я з цієї хати не піду тепер.

— Хіба це хата? Курник.

— Нічого, мені гарної не треба, я її однаково не бачу.

— Це правда,—думає Данило.—Він її не бачить.

Що може ще казати батько? Нічого. Нічого не може вигадати путнього.

— Подасть батько заяву, вийдемо з колективу,—засмучується Івга, коли виходить Данило. Дрібне лице їй розтягається, ходить обкарнана. Нагріває в прубі сосяшничинням, у хаті стає тепліше. Марко береться знову до клепок, що їх попереносила мати, але робота йому не дається. Зіпсував батькові-матері ту радість, яку мали вони останнього часу, розуміє, що не бути батькові й надалі дбайливо-розсудливим конюхом, не змагатися йому на кращий догляд за кінсьми із пунктом № 5. Знову мати ходитиме десь попід хатами й усякими способами випрошуватиме у вузличок харчів на кожний день.

Темний він, темне життя його, темне майбутнє. Стумою сидить цілий день на лежанці, не їсть, не озивається до матері. Схуд іще дужче і має вигляд зовсім хворого. Надвечір Івга йде до відомої в селі шептухи за порадою.

Смеркає. Маркові світла не треба, сидить поночі, коли приходить до нього Андроник із Опанасом. Цього вечора мав виступати Марко в сельбуді.

Черкає сірник.

— Найшли таки. Ти чого сюди забрався?—чує дружій Андроників голос. Опанас, бойкіший іще за Андроника, поставився рішучіш.

— Ходім з нами зараз. Де твоя скрипка?

— Ходім, скоро виступати треба.

— Батько сюди направив.

— Що ти собі надумав Марку?—запитує Андроник так, що Маркові стає ясно: батько їм усе розповів.

— Плюй на все, ходім!

У два голоси питають, радять і наказують. Один—тепло, дружно, другий рішучо, вимогливо. Марко зразу мовчить: коли дошкуляють, відповідає наодріз:

— Не піду. Нікуди не піду.

Тоді пускаються на хитрощі. Чує Марко—рипнули двері.

— Однаково підеш, бо Опанас твою скрипку взяв і пішов.

Марко сплигує з лежанки й розгублено тупіє. Не можна ж допустити, щоб хлопці скрипку забрали. Не доглянуть, хтось упустить, а скрипка для Марка—все. Нічого більше він не має. Скрипка—його думки, жалі, надії.

— Ходім, Марку, ходім. Ходім, бо Опанас як принесе туди, то хлопці почнуть іще грати, зіпсують... Їм хіба що?

Зашамотавсь Марко руками долі, мотузяні надіває виступці, натягає Андроник на нього піджака й шапку, тягне за собою. На вулиці далеко поперед ними іде і зупиняється, оглядаючись, цибатий, у вузькому галіфе, Опанас. Андроникові скоро стає видно його лише по тому, що тіль-тіль—мріє від цигарки зернина-вогник:

Марко з Андроником заходять до сельбуду з протилежного боку, обминаючи святково-гамірливий натовп, що тиснеться до дверей із вулиці. За лаштунками їх чекають давно, нетерпеливляться. Не даючи опам'ятатись, загадують Маркові готуватись до виступу, виступати він має перший. Йому підставляють стільця, він не сідає. Розставляючи руки, когось шукає.

— Де Опанас?

— Та ось... Оно він... Опанасе!

— Сідай, сідай, ось стілець,—коськає його Андроник, добре розуміючи Маркові заміри. Марка дратує. Його насильно хочуть вихпати на сцену.

— Я грати не буду, не хочу. Ну... от.... Не буду.

— Чого? Не можна не грати. На тебе надіялись, без тебе все провалиться.

— Обійдетесь. Не хочу.

— Марку, чекай,—нагинається до вуха Андроник.—Ти прийняв до серця слова дурної Лепестини? Та на те вона—«Квачиха». Хто її не знає? Марку, виступай, каються не будеш,—таємничо попереджає.

Марко непокоїться, совається, жалький і стурбований вигляд його нічого доброго не віщує. На підмогу Андроникові приєднуються ще товариші, між ними чує Марко ласкаво-грудний Теклін голос, що хвилює його, як і музика. Війнули пахощі її хустки, одежі. Текля усовіщає теж.

— І видумав! Не хочу, не хочу... Куди це годиться? Чекали, по тебе посилали, готувалися, надіялися, а ти... Ну, чого ти не хочеш? Не балакай, хлопче, бери скрипку, наладноуй бо...

Густий шум у залі переходить у тупотняву й оплески, блямає другий дзвінок. Приземкуватий, бистроокий голова колгоспу, в розстібнутій шкірянці—одкликує Андроника.

— Чого це він карьожиться?

Андроник йому пошепки розповідає щось. Голова колгоспу скидає бровами:

— А-а, тепер я розумію... Тожто Горопай сьогодні приніс заяву про вихід. Такий справний конюх був, бідак сам і таке... Треба розкопати це діло.

— А в залі багато людей?

— О, повно. Увесь колгосп. Жінки й старі. Починайте.

Третій дзвінок. За лаштунками здійснюється вихор, штовхаються, перепиняють, притишують гамір, підгоняють.

— Скоріш, скоріш, просять розпочинать.

— Публіка хвилюється.

— Публіка хвилюється!

— Опанасе, давай скрипку!

— Котору?

Хапається Опанас за чорний футляр, що лежить на гримувальнім столі.

— Цсс...—не каже Андроник, лише показує зубами.

Опанас миттю відскакує від ненавмисного злочину й бере поруч Маркову скрипку.

— Ми ще не гримувались!

— Що ж ви робили й досі?

— Марку, на осью скрипку, а ми тимчасом загримуємось.

Від Текліного голосу, від пахощів її одежі, рук—чадніє голова. Тяжко їй не послухати, Марко радий робити все, що вона скаже, але не тепер, не це.

Щкарубкі пальці міцно хапаються за скрипку, долонею другої облапує її від грифа до кінця деки.

— Де смичок?

— Осью... На.... Скоріш... Іди вже...

Та Марко шукає дверей.

— Не буду я грать. Піду додому...

Хлопці обступають, він не знає кудю вийти, чує різні голоси й між ними неподалеку Теклін—досадливий:

— А прохане яке!..

Маркові стає зненацька душно, так душно, що щюрять по скронях патьоки. І раптом повертається до кону. Його проважають під руки. Андроник виводить аж на кін, до плетеного віденського крісла й садовить перед виловненою колгоспівцями залею. Шелевіє здивовання:

— Грапів музика... Грапів музика... Гратиме Грапів музика...

Півтисячна маса завмирає. Марко чує дихання сотень прудей перед собою і—як це не дивно—відчуває на собі сотні поглядів, що підкорюють його. Приборканий, сидить якийсь час, не розбираючи, що то говорить Андроник до публіки. І нащо говорить? Нащо так довго? А в ухах—невтомне, маленьке хуркало слів:

— А прохане яке.

— Нащо так Текля сказала? Хай би хтось інший, хай би Андроник або Опанас. Щемлять, розриваються груди. Сидить Марко, не ворухиться. У чий він полоні—забув. Забув про сотні очей, що сотнями пучок бігають по ньому. І його вже не вражає, що на нього—дивляться. Це чудне таке слово—дивляться. Воно йому не зовсім зрозуміле. Сидить, не ворухиться.

— Та грай же, Марку,—шепчуть йому з-за лаштунків.

— Ну, грай же,—просить так само Текля.

Похолоділими руками бере тоді Марко скрипку—коробку (така вона проста й незграбна на людях!), пробує струни. Хвилину—другу сліпими, темними ямами-очима націляється в завмерлу публіку.

— Грай же, Марку,—у вухах Теклине скімлення, у грудях, у тілі—теж.

Плечем торкає крайок деки, прикладає обезкровлену, мокру від поту й похолоділу раптово щоку. Перебігають проворно пальці по грифі, ловлять щось, затримують, смик потяг скорботну ноту, розтягає у довгу, живу, болючу нитку. Заплутав, засотав зразу—урвав. Невблаганно суворий і жалький знову докір, плакучий ридально-розбитий. Розвереджена рана.

Сотні очей у залі заволікає печаль, глибокий смуток на груди кожному кладе виснажену долоню. І що він грає, Грапів музика, цей Марко?

А скрипка риде, тужить, заглиблюється в горе, вибирає щонайболючіші, найуразливіші місця, сотає в звуки й рясною зливою—в гущу грудей. Повертається в грудях Маркові важкий, затужавілий, прирослий з усіх боків клубок, ледь-ледь сотається, розсотується. Від болю Марко непритомніє, а сотати клубка не покине, поки не витягне через струни всього по ниточці.

В залі хтось зідхає. Жінка якась, не в силі бувши знести жалю цього, тихо поскаржилась:

— І нащо він грає?

Промовила тихо, а чує вся зала.

За лаштунками вже не шикають, не гомонять, ніхто не бігає, слухають поторопіло, попримітавши до щілинок. До найширшої тиснеться цілий гурт. В чорних обволоках темно-сині Теклині очі зоріють у найвигіднішому місці. Дивно й моторошно слухати. Тужить скрипка, квилить і скажиться, скажиться... Теклі перед очима одсовується заслона, бачить перед собою

стіл,—давній, знайомий з поточеними шашпалю ніжками. Стіл укритий найкращою скатертиною, прибраний найкращими рушниками, а на столі Теклина мати, худа, виболіла, зсушена. В головах горить воскова свічка. Надривно ридає старша сестра, хлипають жінки, підступають до матері, беруть у чотирьох, кладуть у домовину. Скімлить сестра, кричить невітішно Текля. Немає матері. Не буде матері. Текля одривається од лаштунків. Лице їй запливає слізьми. Це так давно було. Чому вона згадала? А звуки ридають, кричать невітішним Теклиним криком над померлою матір'ю.

Стогне голосно дівчина, одпихає тих, що натиснулись.

— Пустіть мене... Та пустіть мене, не можу слухати!—скрикує й рвучко звільняє собі дорогу до коридору.

Гра несподівано урвалась. Від скрику із-за лаштунків—Марко в нестямі. Перетята нитка сочиться, капає рубінами. В поруділому—овечого сукна—піджаці ворухнуться плечі, він підводиться, вирівнюється, і не встигають залопотіти оплески, як Марко—худий, високий, збілілий—падає з гуркотом ницьма, окрипка-коробка б'ється декою об ріг суфлерської будки і з хряском розлітається на скалки. В одкинутій неживій руці лишається приф і ослаблі струни, мов з руки повисмикувані жили.

Заля поривно встає, з переднього ряду підбігають до помосту. Загримовані й недогримовані артисти товпляться навколо Марка, бризкають з відра на нього водою, опритомнюють.

— Хай так лежить!..

— Не руште!

— Одступіться!

Через залу від ухідних дверей біжить проходом низенька жінка.

— Куріпка... Куріпка...

Ізві звільняють швидко дорогу, вона просто із залі вискакує на сцену й—невисока, дрібна—відтручує рукою від Марка всіх. Горловим, глибоким голосом ображено:

— Одійдіть! Не знущайтеся з каліки...

За нею, витягнувши посивілу куцу бороду на худій шиї, підбігає Данило. Вони пішли з дому шукати Марка разом, допиталися, що він тут. Щойно ступили до залі, як Марко знепритомнів.

Поки Марка підводять, усаджують у крісло знову, Андровик заспокоює колективців. Розмахуючи руками та полами піджака, розповідає, на скільки знає, про родинну образу, про дійсну причину Маркової непритомності. Колективці від цього не заспокоюються, а ще більше хвилюються, вигукуючи Квакове ім'я та жінки його—Лепестини.

Голова колгоспу, стоячи в переході, щось розповідає теж. До сцени долітають окремі вигуки.

— На пункті № 5 коні похворіли. Племенний один їздох. Комісія розслідувала... Причини—шкідництво. Квак напоїв гарячих водою. Встановлено, що це—навмисне!

Вигуків—бура.

— Геть їх!

- Не місце в колгоспі!
- Вони тут! Ось!
- За двері їх!
- Судом узять!
- Підлота!
- Рідня глитайська...

Із середніх рядів від стіни протовпаюється Квак і Лепестина. Квак, нагнувши червону від лоба до шиї голову, швидко розгтовхує й прожогом протискується до виходу. Закутана в товсту хустку Лепестина обертається у всі боки.

— На що повернули.... Грав хлопець на скрипку, а на що повернули...
Що ж я таке кому казала, га? Що я казала?

- Сором!
- Сором!

Знаходиться чимало охочих вирядити їх аж на вулицю: Андроник тимчасом виймає із чорного, довгастого футляра, що подає йому Опанас, нову-новісіньку скрипку й високо підносить над головами.

— Ми не гадали, що так вийде. Ми давно збирались подарувати Маркові, як нашому музикантові, справжню скрипку. Хотіли дарунок дати сьогодні. Якраз і при нагоді, бо... стара саме розбилась. Передаю від комсомольського осередку тобі, Марку, на, та заграєш нам колись веселішої, аніж сьогодні...

Буряний подув опаєсків. Довго не розібрати нічого. Марка заштовхали.

- Бери, бери...
- Дає скрипку, нову...

Встає блідий, високий, підтримуваний злегка товаришами. Його чорні, шкарубкі розумні пальці забігали проворно, жадібно по скрипці, облапуючи гладеньку поверхню, заокруглені закрути й кути.

Заля*притихла. Заля мовчить. Сотні очей стежать закохано за мудрим, брудними пальцями.

Низенька Ївга суворо дивиться зі сцени в публіку. Данило Горопай—собі під ноги.

Заля напружено мовчить.

*Отже, працюємо. Сила навряд ця
Зрадить упертий, розмірений крок:
Серця потужність—518.
1040—потужність думок.*

Я. Гримайло.

С. КОВГАНЮК

ЛИСТ З ГАУПТВАХТИ

Здоров друже! Якби я не сидів оце зараз на «губі», то може в мене не знайшлося б часу написати тобі й коротенького листа, бо наше військове життя не таке, щоб дозволяло розводитись про високі матерії. Воно суворе й раціональне. І тільки вимушене моє дозвілля та непереборне бажання розповісти комусь про те, що трапилося зі мною в останні дні, примушує написати тобі такого довгого листа. Я не маю змоги комусь розповісти свою пригоду. З вартовим мені (а тим більше йому) заборонено говорити, а крім мене нікогiсiнько на «губі» немає. А немає нікого тому, що в нашому полку всі сотні змагаються на меншу кількість дисциплінарних кар.

До речі — кілька слів за «губу». Ти, напевне, догадаєшся, що це вправна установа, в якій військові службовці, завинивши проти встановленого порядку, тобто порушивши дисципліну, «сидять» певну кількість дiб. Так воно й єсть. «Губа» — це гауптвахта, лише названа від військових службовців гучнішим і коротшим словом, що зберегло в собі емоційне забарвлення, дух цієї установи — важкувату тупість і приголомшливу м'якість. На мій погляд назва досить вдала. І коли я озираюсь навкруги й бачу пристойні нари, не гіршого, як і в нас у їдальні, стола з перехресними підніжками, звичайну собі бруднувату підлогу, та все це не видається мені за щось незвичайне. Лише рідкі ґрати у вікні та численні написи, видряпані на стінах з нудьги, нагадують мені, що я справді «на губі». Від цього нагадування завжди спадають на думку товариші, з якими ти довгі місяці день-при-дні ходив «уногу», вчився їздити, стріляти, їв і спав. Тепер ти один з тих небагатьох у полку, які відбули кару в цій суворій кімнаті, і, здається, всі на тебе вже дивитимуться іншими очима, моргатимуть з-за спини й пробачливо-холодно розмовлятимуть з тобою. Ось вона чим неприємна, ця «губа». Вона впливає морально — вирізняє тебе з загалу, з твого щоденного оточення і підкреслює перед усіма твою провину. А що може бути неприємніше за почуття відлюдности в своєму колективі?

Проте, мої міркування про вплив гауптвахти до деякої міри теоретичні, бо, правду казавши, я не так то вже й боляче відчуваю моральну покуту. Може це тому, що моя спокійна й примиренна до всяких несподіванок і неприємностей вдача і на цей раз не зрадила мене, а може незвичайні обставини мого арешту, а тим більше причини, що до нього призвели, вже наперед викупили добру частину моєї провини?..

Але ж я занадто довго розповідаю за речі, тобі, може й не цікаві. Мабуть цікавіше тобі буде прочитати про саму мою пригоду, тим більше, що вона потверджує твою давню думку про жінок. А скільки ж ми сперечались

за них! Проте, не думай, що я вже цілком з тобою погодився. Я все ж вважаю, що зо мною трапився лише випадок і що причина всьому тут моя м'ягка вдача й довіра до людей. Але, пробач, годі про себе — починаю.

— Словом, зустрівся я з нею біля самого вокзалу. Вона, очевидно, дуже поспішала. І мабуть того, що боялася спізнитися на поїзд, спитала мене — котра година. Було пів до дев'ятої і поїзд мав відійти за дванадцять хвилин. Вона подякувала й швидко пішла вперед. Хоч мені було з нею по-дорозі, бо йшов я теж до поїзда, проте, я зістався ззаду на кілька кроків, щоб не опинитись у тому неприємному становищі, коли йдеш з кимсь поруч і відчуваєш, що з тобою розмовляють знехотя, або й зовсім мовчать. Так ідучи, я намагався з зовнішнього вигляду визначити, хто вона є, ця жінка. Легенький кошик у руці й шовкова жовта хустинка на голові давала деякі підстави вважати її за дружину робітника чи службовця, так звану «хатню господарку».

Так я йшов, сподіваючись, що вона от-от оглянеться, і розпливчастий уявний образ конкретизується в певній формі. Але вона майже бігла, не оглядаючись, і мабуть не помітила, що треба було перейти глибокий рів, у тому місці, де всі переходили. Я подумав, що вона, мабуть не місцева, коли не знає де переходити, і гукнув до неї:

— Ей, громадянко, далі не йдіть — там рів ще глибший...

— Да? Дякую вам. Я, бачте, тутешніх доріг не знаю... Держіть! — весело крикнула вона, ступивши на крутий схил і простягаючи до мене руки.

Така щирість і довірливість трохи збентежили мене. Я простягнув обидві руки, щоб допомогти їй видертись на другий бік рову, але втратив рівновагу і сам збіг до неї, незграбно чіпляючись за її плечі, щоб не впасти. Обоє ми засміялись, вона весело, я ніяково, видерлись з рову й пішли вже поруч, як давні знайомі.

Тепер я вже мав змогу роздивитись на неї, як слід, бо, розмовляючи, вона голосно сміялася з кожної дрібниці й пильно дивилась мені в вічі. Я зразу ж відкинув свої попередні припущення про її «соціальний стан». Такого випещеного обличчя з матово-ніжною шкірою, шовково-кремового кольору, я рідко й бачив, а веселі, бистрі, трохи насмішкуваті очі дивились розумно, допитливо і разом ласкаво. Поводилась вона дуже просто й щиро. І я зразу ж відчув до неї ту симпатію, яку, звичайно, відчуваєш до людини, з якою легко розмовляти. Вона мені була якраз до парі, як співбесідниця. бо, розмовляючи з людьми, люблю більше слухати й спостерігати.

Виявилось, що нам їхати подорожі, навіть до одної станції. Я їхав до наших шефів на броварний завод, а вона в те саме містечко везла щось шити. Вона зараз же докладно розповіла, що в неї там є «своя» кравчиха. шие пристойно й дешевше, ніж у нас у місті шиють. До того їй треба було забрати деякі дрібні речі, залишені там ще з літа, як вона відпочивала «на дачі». Нуднувато було їй трохи самій жити цілий місяць, але що ж подієш?.. Чоловікові відпустки не дали і він лише зрідка наїжджав до неї.

— В якій же це такій установі служить ваш чоловік, що йому не дають відпустки?—спитав я, сподіваючись зразу ж дізнатись, хто вона.

— А ось зараз покажу.—Вона встала з лавки й глянула в вікно.— Ідїть сюди— взяла мене за руку й поставила поруч з собою. Ми стояли близько одне од одного, і я відчував тепло її плеча і стежив, як воно переливалось у мене. Вона ніби забула, чи ще не час було, показати, де служить її чоловік, і ми мовчки дивились на величні споруди багатоповерхових корпусів, що пропливали повз наше вікно. Вони виростили, ці корпуси на чистому полі з безладних, ніби, куп заліза, цегли, каменю, дерева. Я згадав, що рік тому, якраз на цьому місці, біля роз'їзду Лосево, ми атакували на маневрах піхоту. І наші коні летіли по гречаній стерні й по бурячинні, не знаючи ніяких перешкод. Стрільці не мали де сховатись від нас бо поле тут було рівне, як стіл. І от за рік тут виросло ціле місто бараків. Багатоповерхові кам'яні будівлі виструнчилися по обидва боки залізниці, а величезні стоси будівельного матеріалу мали перетворитись теж на організовані будівлі. Тепер тут не то, що атакувати піхоту, а й верхи ступою проїхати важко, бо на гречаній торішній стерні лежать тисячі тонн дерева й каменю, обгороджені колючим дротом, а по вулицях (тут уже є вулиці) без перестанку гуркочуть грузові й легкі автомобілі та повні людей автобуси. Незабаром тут дзвенітиме трамвай. А за рік уся ця машина задвигатиметься організованим рухом і новенькі трактори зсуватимуться просто з конвеєра на залізничні платформи. Вантажні поїзди повезуть їх у всі кінці України... Тоді мабуть і зовсім важко буде уявити, що два роки тому тут була гречана стерня. Усе це заступить Тракторобуд.

Так думав я, дивлячись у вікно, і почуття піднесення огортало мене як завжди, коли я спостерігав велике будівництво.

Я уявляв завод уже збудованим і намагався вгадати — з якого саме боку підїжджатимуть платформи забирати вантаж.

— А отут служить мій чоловік, — відірвала мене від мрій моя сусідка показуючи на п'ятиповерховий будинок — контору Тракторобуду. — Власне не тут, бо контора ще не добудована, і працює він у тимчасовому помешканні, але ж на зиму контору збудують.

— Безперечно, збудують — погодився я. — До зими ще далеко, а з такими темпами... Але дозвольте, — що робить ваш чоловік на Тракторобуді?

— Сядьмо—потягнула вона мене за рукав.—Мій чоловік інженер, завідувач плянового відділу якоїсь ділянки...

— Якої ж саме ділянки?

— Я б вам сказала, та й сама не знаю. Ми з чоловіком на цю тему не розмовляємо. Він у мене зветься Петро, а Петро—це ж значить камінь. Ну, він у мене такий і є. Взагалі, ми не втручаємось одне до одного...

— А в сімейних справах?.. Тільки пробачте за недоречне питання...—скаменувся я, і, мабуть, почервонів.

— Ні, чого ж... На сімейному житті я поставила хрест. Чуєте?..—примружила вона очі і сміючись дивилась на мене довго й допитливо.

— Як то поставили хрест? Ви ж одружені?..

— Ну, то що з того? Одружена я вже чотирнадцять років, а за такий час за доброго життя можна обриднути одно одному...

— Пробачте, ви сказали—«за доброго життя»,—перебив я її.—Чим же вам жити погано? Невдалий шлюб, чи як?..

— Ні, я не за шлюб кажу... Взагалі... за сучасне життя. Нудне воно якесь. Ну, що мені з того, що в мене чоловік—інженер, має відповідальну посаду? А мені від того не легше. Іде він на службу о шостій годині, а приходить увечорі о десятій, або й пізніше. Засідання й засідання без кінця. Часто й додому приносить якісь папери, уявіть собі—цілі томи цифр. Уткнувся в них носом і сидить по кілька годин, не відриваючись. Весело! Ну, а мені ж що робити? Піди—каже—погуляй собі. Дякую красно за пораду!

— Але ж у нього справді відповідальна робота, та ще на такому будівництві. Мусить же він і справлятися, з нею!—спробував я оступитись за її чоловіка.

Вона довго й сміхотливо дивилась мені в очі, потім взяла мене за лікоть і стиснено, ніби випитуючі таємницю, спитала:

— Скажіть, ви партійний?

— Ні, позапартійний—відповів я.—А нащо це вам?

— Ну, от бачите... Я вам правду скажу. Не розумію—чого це позапартійні захоплюються так будівництвом? Нехай комуністи розпинаються за нього на всіх перехрестях—це зрозуміло, а от взяти хоч би мого чоловіка: позапартійний, працює день і ніч, і навіть квартири не дають—живемо третій місяць у готелі, а йому байдужісінько. Цифри й газета—більше йому нічого й не треба.

— Це ви тому не розумієте, що не працюєте—сказав я. Людина, відірвавшись від колективу, завжди песимістично сприймає життя. Отак і ви...

— Може й так—якось сумно погодилась вона. А знаєте що? Ось я вам покажу своє золото—чоловіка свого. Хочете?—несподівано запропонувала вона.

Я погодився.

Вона видобула з торбинки кілька мініатюрних фотографій. Лежали вони там жужмом разом з усякими жіночими причандалами—губною помадою, кругленьким люстерком, пудрою, гребінцем. Розіклавши в пальцях усі ці фотографії віялом, як грачі розкладають карти, вона запропонувала мені вгадувати, котрий тут її Петро. Кілька жіночих голів з претенсійним, підкреслено «одухотвореним» виразом я поминув, і вдивлявся в три чоловічі картки, намагаючись на підставі її характеристики визначити інженера. Перший, прилизаний блондин з миршавим обличчям і зачіскою з «журналу мод», ніяк на мою думку, не міг завідувати пляновим відділом

Другий був знятий у профіль і його рівний ніс, чуб йоржиком і підкреслено незалежна постава голови дуже нагадувала колишні фотографії офіцерів генерального штабу. Я зупинився на третьому. На вроду він був гірший за обох попередніх. Обличчя в нього було нічим не примітне, але різко окреслене роздвоєне підборіддя, ясні, пукаті очі й високий, уже з залисинами, лоб, свідчили за велику силу волі, упертість і розум. Оце й був її чоловік.

Мені стало трохи ніяково за своє перше враження від її розумних веселих очей. Вона ж, мабуть, показує фотографію свого чоловіка кожному, з ким здибається, щоб прикрити свою власну обмеженість. Для мене вже не було сумніву, що це одна з тих жінок, яка досягла свого ідеалу—одружилась з «інженером» і розпинається про це перед усіма знайомими й незнайомими. Вона, напевне, дістає листи «до вимоги» від отого миршавого блондина, а може й бачиться з ним, а потайки від блондина шукає інших пригод. Бо що ж їй залишилось робити? Чоловік працює на посаді, бере ще роботу додому. Він, напевно, відданий радянській владі спеціаліст. А їй «нудно». Тип досить поширений за наших часів.

Проте, мене трохи дивувала її простота, щирість і одвертість. Скільки я знав, «інженерші»—страшенні задаваки.

Ніби вгадуючи мою думку, вона спитала, пильно дивлячись мені в очі й сміючись.

— А правда, ви думаєте, що я дурна?

— Чого б це я так думав?—здивовано відповів я і відчув, що фарба заливає мені обличчя.

— Не треба так думати, мій хлопчику,—тихо сказала моя сусідка й взяла мою руку в свою теплу долоню.

Державши так мою руку, й легенько потискуючи, вона почала розповідати. Власне розповідала про чоловіка, бо переказувала ті міста, де він служив, скільки заробляв, яку роботу робив. А що вона розповідала без ніякої системи, то я лише дізнався напевне, що приїхала вона з чоловіком з Баку три місяці тому, до нашого міста, і що тут їй дуже невесело, бо одне, що місто їй не подобається, а друге—нікуди піти розважитись. Воно піти є куди, але вона не знає тутешньої (тобто української) мови. Отож і сидить цілі дні сама, а вечорами дивиться, як працює чоловік. Чоловік її з фаху інженер-механік, а на плянову роботу став тому, що й у цій галузі він має неабиякі знання. Взагалі, він має зо три фахи.

Разів кілька вона називала мене—«мій хлопчику», звичайно, по-російськи. Я дедалі більше дивувався з її поведінки. Чого, справді, спало на думку цій випещеній жінці, з чужого мені кола, називати мене так? До того ж я був не хлопчик. Мої двадцять три роки й густа, три дні неголена щетина, дозволяли вживати до мене цей епітет з двох слів хіба в іронічному сенсі. І хоч вона була років на сім або вісім старша за мене, проте й це, на мою думку, не давало їй права гратися такими словами.

Але в її тоні не чути було жодної нотки іронії. Доводилось припустити, що це—кокетування і реагувати на нього відповідно.

Я вирішив триматись її тону й за деякий час у вагоні тільки й чути було її регіт і нескінченні оповідання з власного життя. В вагоні їхали потомлені робітники з третьої зміни та ранні молочниці, що встигли спродатись на базарі. Деякі куняли. Інші мовчали, скоса поглядаючи на мою співбесідницю. Її яскраво нафарбовані похитливі губи, мені здавалось, викликають у них ледве помітну призирилу усмішку. І мені було трохи соромно за неї й за себе.

Непомітно линує час, і ми опинились на нашій станції. Мені треба було йти через містечко на завод, а її колишня квартира була недалеко біля станції. Я провів її до одноповерхового будинку з широкою верандою, мережаними фіранками й вазонами на вікнах, і опинився біля хвіртки, щоб попрощатись. Не знати було, що говорити. Чи прощатися «взагалі», чи набиватись на побаченні в місті. І я стояв деякий час мовчки. Але вона сама розв'язала справу швидко й просто. Взявши мене за руку і тримаючи в своїй, вона спитала:

— Ну, то як же, прощайте, чи до побачення?

— Я б хотів, щоб до побачення—непевно відповів я, сподіваючись, що вона, коли хоче, то сама знайде спосіб, як побачитись.

Для неї, мабуть, справді не було ніяких прикrostей у житті і тому вона запропонувала просто, ніби запрошуючи давнього знайомого:

— Приходьте, коли хочете. Найкраще вдень, як чоловіка нема вдома. Я сиджу цілий божий день у кімнаті, як тума... Буду рада.

— А коли ваш чоловік вихідний?—ніби між іншим запитав я.

— Ніколи не вихідний. У нього вихідних днів немає. Але ви не бійтеся—засміялася вона.—Мій чоловік не ревнивий...

— Та чого ж боятись—відповів я, червоніючи.—Він же завжди працює... В нього там усяка робота, а я заважатиму...

— Ну, добре. То ви зробіть так. Як матимете йти, то подзвоните до мене телефоном. Добре?.. Чи вас не пускають до міста?

— Та чого ж, пускають у вихідний день і так коли ввечері.

Я записав готель, номер телефону й кімнати в готелі. Тепер треба було спитати її ім'я, отже й сказати своє. Цей пункт я відклав на самий кінець, сподіваючись, що якось дізнаюсь про ім'я з розмови. Річ у тому, що я завжди соромився свого ім'я. Мені, здається, що воно надто вже некресиве. Так само й прізвище. І тому, коли мені доводиться знайомитись, то я вимовляю своє прізвище невиразно, цілком свідомо припускаючи, що новий знайомий, коли йому вже так захочеться—спитає в мого товариша. Проте, є нахаби, що перепутують. І від того, що вони перепутують, подвоюється увага в присутніх. Але в таких випадках можна сказати якийсь дотеп, або недочути навмисне, а от зараз мені доводилось назвати себе на повен голос. Щоб відтягнути цю хвилину я запитав:

— А як же вас до телефону кликати? Як звати? Бачте, скільки їхали...

— Інна Леопольдовна Долинська.

— А вас як?

— У вас прекрасне музичне ім'я.—відповів я.—А от у мене погане.

— Не буває поганих імен, бувають погані люди. Кажіть зараз.

— Звуть мене Тихін, а на прізвище Серветник...—одчайдушно випалив я.

— Ну й що тут некрасивого? Я вас зватиму Тім. Добре? Згода?

Я погодився аби тільки швидше закінчити цю неприємну процедуру й перейнявся до неї теплою подякою за те, що вона так делікатно обійшлася з моїм незручним назвиськом.

— Ну, до побачення, мій хлопчику. Заходьте, не забувайте. Прийдете ж, правда... Тіма?

— Прийду, Інно Леопольдовно... Подзвоню й прийду.

Вона пішла в подвір'я, а мені був шлях нагору, в містечко. Ідучи, я раз-у-раз оглядався, а Інна стояла на подвір'ї, махаючи білою хусточкою, аж поки я завернув за ріг.

Так скінчився перший розділ мого роману. Я летів у містечко, як на крилах. На високій горі я став і глянув навкруги. Тепла осінь уже торкнула своїм подихом садки і на зеленім тлі з'явилися золотаві плями. На полях густими крапками ще стояв у копах хліб. Під прозорою блакитною банею дихали легесенькі вітри, доносячи з полів тманий дух дикого полину й деревію. Цей деревій трепко пахне цвентарем, але від того лише збуджується воля до життя. Дихаючи на повні груди запашиим повітрям, я вирішив неодмінно піти до Інни Леопольдовни.

Повернуся я в полк з відчуттям приємної понови в моїм досить таки одноманітнім житті. Цю понову я відчував, як свіжу білизну на тілі, як ледве вловимий, незвичайний дух пахощів круг себе.

Навіть копірсаючись дерев'яною скіпкою під копитом у свого білого коня Руджа, я й на хвилину не переставав відчувати в собі цю понову. Розум набув гостроти сприймання і моя постійна мрія про Інну аж ніяк не заважала мені продуктивно вивчати свої військові науки. До оточення в мене виробилась поблажливо-спокійне споглядальне ставлення, так, ніби я мав змогу, коли б захотів, перетворити його на власне уподобання. Щоб не робив я, де б не був, а не кидав думки подзвонити Інні при першій же нагоді. Я твердо вірив, що ця нагода трапиться незабаром.

Проте, в перший день, коли я міг попроситись у відпустку, призначені були кінно-спортивні змагання і я, мавши добру кваліфікацію у джитіговці, мусів брати в цих змаганнях участь. Другого вихідного дня до нас приїхали шефи з броварного заводу. Мене не раз посилали до шефів у різних справах. Я знав багатьох особисто і мені незручно було навіть просити комісара за відпустку. Не пощастило вирватись і в подальші дні. Військове життя, хоч організоване й розмірне, як годинник, проте, часто підносить несподіванки, якраз через цю організованість. Я не міг перечити проти не-

ного навчання під вихідний день, бо це не від мене залежало, і не міг не спати вдень, просидівши майже до ранку у польовій заслоні.

До того ж ускладнялась справа і з телефоном. Їх було два в полку. В кабінеті командира полку та в штабі. Доступитись до них було не легко. Та й доступившись я не міг уявити, як би це я викликав жінку. Інну Леопольдовну, і розмовляв при людях про таку делікатну справу, як побачення. Адже ж мене засміяли б, не дали б кроку ступити спокійно, а найшвидше хтось із начальства наказав би не затримувати телефону розмовами в приватних справах. Я обдумував своє становище з усіх боків і не міг нічого видумати. Тоді розказав усе Цепцюрі, своєму землякові, що працював у штабі за молодшого писаря. На думку Цепцюри не було нічого легшого, як поговорити телефоном. О шостій годині штабні робітникикінчають роботу, залишається лише вартовий писар, а що всі писарі його товариші, то «в чом же дело!» (так він сказав). Підемо разом до штабу і я там дзвонитиму хоч годину, чи дві.

Так умовившись, я ждав на щасливий день і не міг діждатись. Мені здавалось, що Інна давно за мене забула й думати. Бо що мала означати випадкова зустріч у поїзді для неї? Коли б не зі мною, то з кимось іншим вона так само балакала б, показувала б фотографію свого чоловіка і може махала б хустинкою так само, як і мені. І, що, власне, особливого в тому запрошенні, щоб заходити до неї? Їй нудно, місто для неї чуже, мова нерідна. І чого, я, власне, носився, як той із ступою, з новим почуттям, що вона на мене надхнула?..

Аж за місяць часу, приблизно, дістав я нагоду піти до штабу з Цепцюрою, щоб подзвонити Інні. Ідучи, я передумав перші слова розмови, задалегідь наготовані, і про всяк випадок видобував з пам'яті ті варіанти готових уже здавна запитань і відповідей, що їх я намислив собі за цей довгий місяць. Але, зваживши, що говорити доведеться, очевидно, в присутності вартового по штабу писаря, я подумав, що наготовані слова втратять усю важливість, а дечого я не наважусь і сказати так, як думав. І це мене трохи бентежило.

Проте, Цепцюра, цілком несподівано для мене, запропонував вартовому писареві вийти з ним до другої кімнати і я залишився наодинці з телефоном. Знявши рурку з висного апарату, я вслухався в шуми гамірного міського життя й лічив тупі й сильні удари власного серця. Мені здавалось, що зважився я на недозволений і ганебний вчинок, і номерантка, що має викликати Інну, з голосу впізнає в мені підозрілого «знайомого». Але номерантка діловим голосом сповістила, що «слухає», і на моє прибільшено ввічливе прохання викликати до телефону Інну Леопольдовну Долинську з № 30, байдуже кинула «зараз» і пішла коридором, лунко відбиваючи кроки. Телефон мабуть був далеко від кімнати № 30, бо довго ніхто не приходив, тільки чути було якісь невиразні вигуки й метушню. Нарешті я чув, як невиразний шум почав виростати в чіткі дрібні кроки. Моє серце стукало в унісон цим крокам, і коли зашаруділа в чіхось руках рурка, то гаряча хвиля залила мені голову і всі наготовані діалоги зникли безслідно.

— Я слухаю—проказала Інна своїм співучим контральтом і я зразу, з першого звуку впізнав, що це вона. Проте, спитав:

— Це ви Інно Леопольдовно?..

— Так, це я. А хто дзвонить? Пробачте, не впізнаю з голосу...

— Значить, забули...—похолов я.—А пам'ятаєте, як ми їхали з місьцяць...

— Ага, Тім!—крикнула вона, не давши мені договорити.—Чого ж ви так довго не приходили? Хворіли, чи що?

— Всього було... розкажу... Як же ви поживаєте?..

— Нічого, дякую, а ви?

Відповівши, що поживаю «теж нічого собі», я замовк. У голові стовпились тисячі думок, яким способом найпристойніше запропонувати їй побачитись. Проте, жодного доброго способу я не знайшов. Зрадлива мовчанка почала западатись між нами темною прірвою, і я, злякавшись цієї прірви, кинувся через неї наосліп.

— Можна з вами побачитись?—спитав я,

— Коли і де?—коротко відповіла Інна.

— У вас можна... взавтра?..

— О котрій?

— О дванадцятій, приблизно...

— Добре.

— Так можна прийти?..—майже крикнув я.

— Добре. Я ж сказала... А як там себе почувають наші?..—раптом запитала Інна, натискаючи на слово «наші».

— Пробачте, які «наші»? Я нічого не розумію.

— Ага, дякую. Вітайте наших і... заходьте:

— Інно Леопольдовно, про яких це ви «наших»? Пробачте, я...

— Так, так... Буду вітати. Значить, о дванадцятій? Бувайте здорові...

Рурка цокнула тупим звуком, а я ще довго стояв і наслухав, раз по-раз виголошуючи позивне гасло «алло». Але ніхто не обзивався. Вкрай спантеличений, я мусив визначити, що розмова скінчена, і мені тепер залишилось тільки ламати собі голову над отим загадковим словом «наші». Але скільки я не думав, ні до чого не дорозумівся.

Другого дня я нетерпляче ждав дванадцятої години. Відпросившись у командира чоти до міста, я був вільний ще зранку. Але ж Інна сказала прийти о дванадцятій, і я, щоб скоротити час, пішов блукати вулицями й забрів у скверик неподалік готелю, де жила Інна, Сівши на лавці під розлогим кущем ожини, я спостерігав перехожих і думав, як то швидко лине час. Здається, зовсім недавно трапилась у мене та випадкова зустріч з Інною. Тоді зелений лист на деревах тільки що починав братись крапчастим золотом, у садках ще достигали пізні груші й яблука, а глід червонів у дрібному листі кров'яними рубінами. Якийсь місяць часу і вже колись зелена ожина різко чорніє вигинчастим кривим пруттям проти блакиті, а ріденькі листочки, прибиті ранішніми дзвінками приморозками, жалюгідно метляються на вітах, готові впасти додолу. Як швидко лине час!

І як все ж таки помалу, страшенно помалу сунеться вгору стрілка на годиннику. Вона, здається заповзялась мучити мене своєю повільністю. Чого б не піти зараз до Інни? Вона десь тут, за отими стінами в готелі. Може навіть бачить мене з вікна й не впізнає, звичайно. Проте, я терпляче висидів до дванадцятої години, без п'яти хвилин, і аж тоді встав і помалу пішов до широких шкляних дверей готелю.

Не розпитуючи воротаря, де тридцята кімната, я надав собі заклопотаного вигляду і стрибаючи через два східці, подався на другий поверх. Там, на широкій площадці стояли маленькі столики і за ними сиділо, снідаючи, кілька пристойно одягнених чоловіків. Номерантка в білій уніформі щось говорила телефоном, що висів на стіні. І чоловіки за столиками й номерантка з руркою біля вуха підвели на мене очі, мабуть дивуючись, чого треба тут людині в червоноармійському одязі. З площадки розходились довгі вузькі коридори в обидва боки. Побачивши на дверях на білій табличці № 16, я незалежно звернув праворуч, почувавши на своїй спині цікаві погляди. Нумерація йшла висхідним порядком. На 22 номері коридор ламався під прямим кутом і № 30 чорнів на білій дощечці аж у самому кінці, в типіку, замикаючи коридор.

Перед дверима я стишив ходу й став. «А що я казатиму, коли інженер дома?»—подумав я, і неприємний холодок прокотився всередині легкою хвилею. Але я не встиг щось видумати хоч би на перший випадок, бо двері відчинились перед самим моїм носом і в ясному отворі стала Інна в білому прозорому платті. Вона взяла мене за руку і ввела до кімнати, як дитину.

Зачинивши за собою двері, я ніби відгородився міцним муром від півтемного коридору, від номерантки з телефонною руркою і від тих людей, що снідали й так підозріло дивились на мене.

— Ну, добрий день, хлопчику—взяла мене за руку Інна й підвела до м'якого фотеля.—Сідайте і розповідайте все чисто. А я думала, що ви вже не прийдете ніколи...

— У мене дуже, дуже обмежений час...

— Тож бо ви й сьогодні спізнились, мабуть, на годину?

— Нічого подібного!—показав я годинника на руці.—Дивіться—рівним-рівно дванадцять.

— Ой, пунктуальний же ви який... А я загубила свого годинника і навімання орієнтуюсь у часі. Канючу в чоловіка, щоб купив золотого, але ж чоловік у мене—камінь! Каже, що це зайве... А я поставила йому ультиматум—або золотий, або ніякий. І виходить, що ніякого нема—засміялась Інна.—Але ж це між іншим, розкажуйте...

— Що ж я буду казати? Хіба для вас цікаве наше військове життя? Ну, вчимось, ходимо, їздимо, стріляємо. Завжди в роботі, як у казані. Одно слово—військова служба.

— Тимто й цікава військова служба, що там усе інакше, якесь незвичайне. От, хоч би й дисципліна ваша військова. То ж не жарти—два роки бути під наглядом, не мати своєї волі, своїх бажань... На мене, так я, мабуть, не витерпіла б і два тижні, не то що два роки... А вам як, труд-

но?—Інна підійшла й поклала свою долоню мені на плече.—Кажіть—трудно?—допитувалась вона, заглядаючи мені в вічі, ніби від моєї відповіді залежала якась страшенно важлива й невідкладна справа.

Я засміявся:

— Одно, Інно Леопольдовно, що нема нічого трудного в військовій службі, хіба спочатку, а друге—звикаєш. А що ви не видержали б військового життя, так вам же воно й непотрібне. Ви жінка. Хоч, правда, були й жінки в громадянську війну...

— Невже всі звикають? І всі задоволені?—здивовано підвела брови Інна, ніби й не чула мого зауваження про жінок.

— А чого ж їде треба нашому червоноармійцеві?.. Дозвольте закурити в вас?—спитав я, щоб змінити тему.

— Куріть, хлопчику. Але зачекайте я вас почастую чудовим тютюном. Мій чоловік дістає його десь у закордонних інженерів. Але де ж він його подів?

Поки Інна шукала тютюн у шухлядах, я крадькома оглянув кімнату. Цей звичайний «номер» готелю зберіг усі свої притаманні властивості. Велика шафа з люстром у дверях стояла праворуч од дверей і в ній відбивались убогого малюнку блакитно-сірі шпалери й матерчата канапа на три особи, що стояла напроти. Напривході біля дверей стояв мармуровий умивальник, а за ним вішалка на одягу, запнута білим простирадлом. В кутку біля вікна, вкрите розкішним плюшовим укривалом ліжко з нікельованими поренчатами. Специфічність «номера» підкреслювали ще дві величезні залізи під стіною. Здавалося, що люди тут живуть, як воно й годиться жити в готелю, кілька день, і навіть не вважають за потрібне розпакувати всі речі. Тільки стіл був завалений купами грубих, у важких палітурах, книжок і газет. Серед них лежало кілька чисел англійської «Дейлі Гералд». Взявши одну газету, я вголос прочитав заголовок.

— Ви читаєте по-англійському?—видивилась на мене Інна, і здивувалася б, мабуть, менше, коли б я на її очах перетворився на малпу.

— Читаю, але не розумію. Трохи знаю німецьку й французьку мову. Але чого ви так здивувались?

Вона вже видобула десь червону коробку з запашними цигарками й розкрила передо мною.

— Прошу, куріть, будь ласка... Але невже в армії є й такі, що знають мови?—ще дивувалась Інна.

— І не мало таких. Чого ж тут дивуватись. От же й ваш чоловік напевне вивчає українську мову — показав я на заголовок «Комсомольця України», що скромно виглядав з-під «Правди». Хоча скажу вам, що вчитись мови з газети—досить трудно...

— Українська мова! Не говоріть мені нічого про цю осоружну мову. Я її не розумію й не люблю... І не хочу, щоб вона мені стовбичила перед очима. — Геть з-перед моїх очей!—жартівливо-розпачливо крикнула Інна, схилюла «Комсомольця України» і сховала в шафу, щільно причинивши двері.

— За що ви так ненавидите українську мову?—спитав я трохи, ображеним голосом.

Інна підійшла до мене зовсім близько, торкаючись своїми коліньми моїх, і схопила в долоні моє обличчя.

— Ой, і дурненький же ти... Ой, і дурне-е-нький...—пестливо розтягла вона слова, зазираючи глибоко в вічі, сміялась дрібненьким хвильним сміхом.—Та чого б я її ненавидила, ту мову? Про мене, хоч китайською говорять...

Я міцно схопив її за п'ясті й хотів притягти до себе, але Інна раптом рванулась, скочила на ліжко й насварилась пальцем.

— Тільки—умова. Ви робитимете лише так, як я вам накажу. Добре, мій хлопчику?...—знов забреніли ніжні нотки в її голосі.

— Добре...—глухо відповів я, нахиливши голову.

— Отже, сидіть проти мене й не ворухіться. Ви вмієте сидіти на місці й не ворухитись? Коли ні, то радила б навчитись у мого чоловіка. Цей камінюка приходять додому й може висидіти за столом чотири години, не ворухнувшись. Читає, пише, підраховує, перекреслює, і на мої запитання відповідає «умгу», або й зовсім нічого. Уявляю, як з ним весело працювати на службі, якщо він і там такий. А отже за щось його цинять. Хотів перейти на іншу роботу, так не пускають. Немає, кажуть, ким тебе замінити. Навіть пообіцяли не пустити до кінця робіт. Хоч би квартиру дали, а то їздимо з міста до міста, як цигани, і все по готелях.

Вона говорила роблено-суворим голосом, але чути було, що їй самій приємна повага й пошана до її чоловіка від людей. Я уявив собі всю велич тих корпусів, що вирости за літо на чистому полі, і собі перейнявся почуттям подяки до тих людей, які безпосередньо будують непорушні підвалини нашого прекрасного майбутнього, отже перейнявся подякою й до її, Інниного, чоловіка, інженера Долинського, бо він, скільки я вже чув з її оповіді, був не з останніх ентузіастів будівництва.

— Подайте мені мою торбинку, он вона лежить на столі,—показала на стіл Інна.

Я подав їй торбинку, сів і стежив, як вона фарбувала губи помадкою, видобувши її з похоронків, де зберігались, так би мовити, матеріальні атрибути жіночої краси. Нафарбувавши губи, Інна подала мені торбинку, щоб я поклав її на те місце, де взяв. Але я незграбно вхопився за криса, вони розчинились і з торбинки полетіли на підлогу помадки, пудра, маленькі ножички й кілька фотографій-мініатюр. Я зніжковів і похапцем почав збирати всі ці речі.

— Нічого, нічого, не червонійте,—заспокоювала Інна,—це буває. Бідні мої друзі, не подякували б вони вам, коли б почали отаку зневагу. Особливо Жан.

Я саме вкладав на своє місце картку з написом на звороті: «Інне от Жана...», і перевернувши її, побачив, що Жан і є той схожий на офіцера генерального штабу, що я вже його раз бачив у вагоні.

— Пробачте, Інно Леопольдовно, я ж не хотів...—виправдувався я.

— Ідіть сюди, я вас зараз покараю...—покликала вона.

Я підійшов і роблено-покійно став перед нею. Вона взяла мою руку й почала легенько бити двома пальцями по долоні, виповідаючи мені за незграбність. Коли я спробував узяти її за руку, вона суворо зупинила мій рух:

— А умова? Ви забули нашу умову... А котра воно вже година—спитала раптом.

— П'ять хвилин на третю...

— Та що ви кажете!—жахнулась вона.—Я вже о другій годині мусіла бути в кравчихи. А це ж не близький світ. Ви мені пробачте, я мушу збиратися...

Мені не залишалось нічого більше робити, як устати й сказати, що й мені, мовляв, пора йти. Інна взяла мене за обидві руки й довго дивилась у вічі, потім тихо, роздільно проказала.

— Так ви ж прийдете ще, мій хлопчику? Прийдете? І то скоро, днів через три, через два, щодня приходьте, коли тільки можете. Навіть не дзвоніть, я завжди вдома... А то мені в телефон доводилось вигадувати «наших», ха-ха! Пам'ятаєте—«вітайте наших». Там, біля телефону номерантка стовбичила, отож я й приставилась, ніби балакаю з давнім знайомим... То прийдете?

— Прийду,—відповів я.

— Ну, то до побачення, до скорого...—мовила Інна, ведучи мене за обидві руки до дверей. Аж у дверях вона затулила мені на мить долонею рота і швидко обернула до себе очима.—Прийдеш?—спитала пошепки, і не чекаючи відповіді, зачинила за мною двері.

Швидко йшов я в полк і передумував усю сьогоднішню розмову з Інною, але якоїсь логіки в ній дібрати не міг. Чого, власне, я ходив до неї і чого ще піду? Розважати «даму», інженерову дружину, що не має чого робити і грається зі мною, як кіт з мишою? Вислухувати її нарікання на українську мову й роботящого чоловіка, що працює по шіснадцять годин на добу? Чи може мені дуже потрібно дивитись на прилизаних блондинів, на заялозених від постійного вжитку фотографій? І не така вона вже й цікава, щоб через неї скрадатись, як злодій, по готелях. Але чого їй від мене треба, от чого я не міг зрозуміти. Зваживши всі «за» і «проти», я вирішив більше до Інни не ходити, залишивши в своїй пам'яті зустріч із нею, як звичайну собі легеньку пригоду з експансивною жінкою.

Тієї ночі я довго не міг заснути, передумуючи безліч разів мою випадкову зустріч з Інною, і сьогоднішнє побачення, і її загадкову, невірнізовану поведінку. В пам'яті спливали, якось раптово й відірвано, окремі слова, проказані глибоким контральтом, і я безперестанку повторював їх, як школяр повторює вірші, щоб назавжди заховати цей голос і ці слова в глибинах пам'яті й видобути їх відтіля в ту ж хвилину, як тільки мені захочеться. «Мій хлопчику» тепер відганяло приїсним духом нещирої коханки. Я згадував, що Інна промовляла ці слова якось ніяково, трохи насмішкувато, і гнав їх від себе, бо вони нагадували мені за потаємні мої наміри.

Адже ж вона, безперечно, поважала свого чоловіка, і навіть нарікаючи на нього за неуважність, горда була з того, що якраз її чоловіка поважають і цінять на будівництві. Це я добрі відчував, бо нащо їй було показувати його картку мені, незнайомій людині, нащо, так уперто підкреслювати його посидючість, любов до праці? І коли Інна нарікає на чоловіка за те, що в нього переважає інтерес до своєї будівної роботи перед родинним добробутом, то тут немає нічого дивного—на те вона жінка, та ще відірвана від промадського життя. Вона одинока в нашому великому, незнайомому їй місті з чужою, малозрозумілою мовою, їй нудно від вимушеного безробіття... Але чого Інна вхопилась якраз за мене? Якщо вона вважала мене за доброго знайомого, що зв'язана з ним лише взаємними нитками симпатії, то нащо їй було «вітати наших» у телефон, аби приховати перед сторонніми людьми суть розмови? Нащо вона підкреслювала ще в вагоні, що «поставила хрест» на сімейному житті? Але пригадуючи, як Інна відсахнулась від мене, коли я спробував лише взяти її за руку, я також не міг припустити, щоб вона шукала «легких пригод». І скільки я не думав, не міг зрозуміти її справжніх намірів.

Проте, хіба мало люди роблять вчинків і сами їх добре не розумівши? Отак мабуть, і з Інною. Тим краще дати спокій собі, й особливо її чоловікові. Що, справді, міг подумати цей інженер, коли б Інна з нафарбованими губами назвала мене, чорвоноармійця, своїм «другом», чи «добрим знайомим»? Смішно. І чого б це я мав псувати настрої заклопотаній людині, що віддає всього себе будівництву?.. Мені стало соромно від одної уяви, як би я зустрівся з інженером Долинським у нього в кімнаті. Але почуття сорому скоро минуло, і я був вдячний, не знати кому, що все обійшлося добре й інженер Долинський може спокійно працювати. Я враз перейнявся до нього щирою симпатією і він почав зростати в моїй уяві на якогось казкового велетня, що одною рукою переносить багатотонні вантажі цегли й каменю, швидко складаючи з них велетенські будівлі. Ці будівлі ростуть вширочінь і вгору, і заступають усі обрії все більше й більше...

Прокинувся я від різкого звуку труби. Швидко одягаючись у загальний метушні під звуки команди, я відчув велику полегкість. Тепер уже не треба було думати про Інну, домагатись побачення. Все кінчено. Цей настрій не кидав мене цілий день і тільки ввечорі, в «Ленінському кутку», читаючи сьогоднішнє число «Комсомольця України», я звертений, як опечений, і лагідний супокій змінився враз на скажене обурення й пекучий сором.

... Виїзна бригада газети «Комсомолец України», три дні працювавши, повідомляла, що на нашому величезному будівництві засіла «тепла компанія» колишніх людей, інженерів, які сиділи вже за радянської влади в БУПР'і і серед них згадано й ім'я інженера Петра Долинського, завідувача плянового відділу. Якраз про Долинського писалося, що він брутально поводився з виїзною бригадою, і мабуть, почувши, що втратив ґрунт під ногами, зухвало заявив, що «плянового відділу, фактично, й нема, є одна вивіска». Далі газета наводила факти безгосподарності й безладдя в пля-

нуванні і вимагала негайно зняти з роботи Долинського і ще трьох інженерів. В моїй уяві замигтіли, переганяючи одна одну, картини моїх стосунків з Інною. В голові стало гаряче і я почував, як ворухиться мозок. Одна за одною відкривались загадки її незрозумілого поводження. Так от чому Інна так вихваляла свого чоловіка. Він мабуть справді багато працює, але, як видно, не на користь нам. І я міг повірити, що інженер Долинський, прочитавши англійську газету, читає потім «Комсомольця України, щоб навчитись української мови? Яке безглуздя! Тепер для мене не було жодного сумніву, що він пильно стежив, чи скоро бригада добереться до нього та його кампанії. Зрозумів я також, чому Інна так швидко прибрала з-перед моїх очей газету.

Образа й сором заливали мене гарячими хвилями і я не знав де дітись. Сказати комусь із своїх товаришів про свою пригоду я не міг, бо мені було соромно за мою довірливість і наївність. Згадавши, що мене багато в моїм житті ошукували й обдурювали люди лише через те, що я дуже звірявся на них, я почав картати самого себе, тисячу разів обіцяв собі ніколи нікому не вірити на слово. Найгірше мене дошкуляла ота майстерна жіноча брехливість і фалшивоуслесливе «мій хлопчику» та настирлеве запрошення заходити. І нащо я їй здався? Закохалась вона в мене? Я скривився на цю думку й відчув ще більший приплив сорому... А справді, чого їй від мене треба? Чи може я даремно так нарікаю на неї? Може вона й сама не знає, що воно за цяця її чоловік, бо казала ж, що він з нею ніколи не говорить про будівництво. А чого вона наполягала, що «поставила на сімейному житті хрест»? А може виїзна бригада помилилась, занадто згустила фарби? Безліч питань і сумнівів роїлись у моїй голові, заперечуючи всі логічні доводи.

Не мігши втолитися з усіма цими думками, я побіг до командира чоти й запевнив його, що мені край треба до міста в одній важливій справі. Командир відпустив мене до вечірньої перевірки. Я вийшов за ворота і майже бігом подався повними людей тротуарами, штовхаючи ліктями перехожих. До готелю, де жила Інна, від наших касарень було недалеко, і я прийшов туди скоро, але біля самих дверей спинився. Чого, власне, я біжу до Інни? Що я їй скажу? І яке мені діло до інженера Долинського і його дружини з нафарбованими губами й аристократичним іменням—Інна Леопольдовна? А коли ще Долинський удома, то він же мене просто вижене з кімнати. Поки я стояв і думав під дверима і в мене боролися бажання: негайно дізнатись правди—з можливими неприємними наслідками, двері відчинилися і з готелю вийшла Інна й стала перед мною, високо звівши брови.

— Добрий вечір. Ви до мене?—здивовано спитала вона.

— Ні, я йшов і став... закурити—збрехав я, не знаючи, що казати.—Гуляю собі...

— Не до ме-е-не?—розчаровано протягнула Інна. Який же ви не добрий, Бути під дверима і не зайти,—і нотки щирого жалю забреніли в голосі.

— Інно Леопольдовно, я хотів з вами побалакати...—наважився я, думаючи з чого б почати.

— Побалакати?...—ніби трохи злякано спитала вона, але враз повеселіла.—Ну, то чого ж! Давайте побалакаємо. Я думаю, що ви мені щось страшенно цікаве скажете. Правда? Проте, знаєте що? Поїдемо зі мною на вокзал. Я здам спільного листа, бо в таку пору пошта відкрита тільки на вокзалі, а назад будемо йти пішки й побалакаємо... До речі, мій «камін» нарешті вирвався з роботи. Тепер він, як засватана дівчина—з усіх боків йому пропонують посади, а він хоче днів кілька відпочити, так що сидітиме вдома... А ви днів за чотири-п'ять подзвоните? Ну, скажіть же, мій хороший, подзвоните?

Мене гостро шпитнула ця безсоромна брехня, і я не певний був, що ось зараз, отут на тротуарі не плюну їй у розмальовані губи й підведені сірі очі й не крикну—«брехня»!

— Ну, ходімо ж, чого ми стоїмо під дверима?—взяла мене Інна під руку й тісно притулилась до мене.—Я ж вас не бачитиму днів з п'ять, а як прийдете, то скажу вам щось цікаве...

Я вкрай спантеличився. Невже чоловік не каже їй правди і дурить її отією вигаданною до нього пошаною? Адже ж і так може бути.

Ми йшли через вулицю до автобусної зупинки і мовчали обоє. Раптом по вухам різнув пронизливий звук серени й легке авто сковзнуло поперед нас, блиснувши ляковими боками. Інна шарапнулась назад, поточилась і впала на брук... Це все сталося так раптово й швидко, що я розгубився і вхопив насамперед книжку, що вилетіла в неї з рук, а вже потім почав підводити з бруку Інну. Вона глухо стогнала, заціпивши зуби й широкими зляканими очима дивилась на мене й на двох перехожих, що вже встигли прибігти з тротуару.

— Додому...—тихо вимовила Інна, злягаючи на мою руку всією вагою свого тіла.

На велику силу я повів Інну до готелю. Вона припадала на праву ногу і стогнала з кожним кроком. Напевне вона звихнула ногу. Відчинивши двері готелю, вона поклікала воротаря, назвавши його «голубчиком Андрієм». Цей Андрій вилетів від своїх ключів, як опечений, і взяв Інну під руку. Вона потиснула мені кінці пальців і вдячним, теплим поглядом подивилась на мене й болісно усміхнулась.

— Приходьте... по-змовницькому, ледве чутко шепнула мені Інна й знов застогнала, спираючись воротареві на руку.

Я вийшов на вулицю й поволі поплентався багатолюдними тротуарами до касарень. І веселий гомінкий натовп на вулицях, і химерні мережева вогнів над входами в кіно, і галасливі авто з своїми неспокійними сиренами—все пропливало повз мене, як за грубим шклом, не доходячи до моєї свідомості. Натомість в уяві зринали один за одним уривки сьогоднішніх вражень і пропливали якимось безладним фільмом, що в ньому віцент поплутано всі кадри. Високий інженер Долинський випливав з похоронків пам'яті з насмішуватими очима, а Інна виглядала з-за його спини й теж

насмішкувато дивилась на мене. За мить посмішка спливала з Інниного обличчя і вона дивилась уже на мене благальними очима й шепотіла—«приходь».

Прийшовши до касарні і ступивши на кам'яні сходи, щоб вийти на другий поверх, я враз відчув у руках книжку. Це ж я забув її віддати Інні. Спинившись на сходах, я почав міркувати, чи не занести зараз цю книжку до готелю й попросити воротаря передати Інні, але сигнал на перевірку врвав мої думки, і я швидко пішов на другий поверх у касарню. На горішній площадці під дверима я одгорнув політурку й побачив заголовок — «Илья Эренбург». «Любовь Жанны Ней».

Перевірка пройшла швидко. Мавши ще одну вільну годину до сну, я пішов у «Ленінський куток», і почав перегортати книжку, вихоплюючи по кілька рядків зі сторінки, щоб збагнути, про що в тій книжці писано. Десь в середині книжки лежав конверт, заадресований до міста Ростова на Дону, якомусь Р. Кшижикові. Зверху два рази підкреслене—*спешное*. Конверт був не заліплений, і я, під'южений цікавістю знайти хоч будь-який ключ до Інниної загадкової поведінки, недовго міркував і витяг листа, тремтячи од нетерплячки. Ось що в ньому було написано.

4-XI

Любий Жане.

Як ми й умовились, адресу листа на Кшижика, а він, побачивши два рази підкреслене «спешное», передасть його тобі. Я боюся, мій любий, щоб знов не трапилось чогось поганого, бо на Т... зараз виїхала бригада місцевої комсомольської газети, і своїм звичаєм тикає носа всюди. Проте навіть носить додому цю противну газету, і я мушу читати йому й перекладати все до останнього рядка, що там пишуть про Т...

До речі, той тип таки прийшов до мене сьогодні. Він—українець, а я звичайно, вчинилась, що української мови не знаю, ба навіть ненавиджу. Так легше, бо спільна рідна мова зобов'язує до щирости. Треба сказати, що виконувати твою інструкцію досить важко, бо цей тип хоч і вайло, проте розповідає за себе дуже обережно, а все намагається звернути розмову на розпити про мої інтимні справи. Навіть хотів ухопити мене за руку—ти подумай! Але не криви, любий, своїх чудових губів і не ревнуй, бо від одного прізвища цього типа можна забігти в безвість. Та й справа ж вимагає великої обережності. Поки що я тільки й взнала, що дисципліна в них у частині тверда і що годують їх добре. Як бачиш, мало приємного. Проте, будь певний, я його приберу до своїх рук, а руки ж у мене (правда, любий?) такі, що в них він почуватиме себе, як у шовку. Він уже обіцяв зайти днів за два-три... Ну, і т. інш. Писатиму зараз же.

Тепер от що. Візьми у Кшижика квитанцію і викупи в ломбарді мого золотого годинника. Днів за кілька надішлю гроші. Я боюся, щоб його там не зіпсували, або не повітыгали каміння. Тепер, нарешті,

ми оклигали від тих нещасних перипетій з Петром, але йому дався в знаки БУПР, і він страшенно хвилюється, як почув за ту виїзну бригаду. Та й мені знов поневірятись та розтринькувати по ломбардах речі не дуже то хочеться.

Бувай здоров, мій любий, єдиний. Другим разом напишу довгого довгого листа—не ділового, а покищо цілую й цілую...

Інна.

5/XI. Дописую нашвидку. Катастрофа. Та чортова бригада таки докопалась. Сьогодні в тій паршивій газеті вимагають зняти Петра з посади. Це ще добре, Тхоржевського вже... сьогодні. Приготуй усе. Ці два дні Петро «здаватиме справи» і замилюватиме очі, а 7 або 8 виїздимо. Може вони не кинуться, ходитимуть ці дні з прапорами. Любий, бережись і ти. Може приїду хоч сама. Бувай. Жди.

Інна.

Я не спав тієї ночі й хвилини і вона мені видалась за рік. Діждавшись ранку, я подався до міста, навіть не питаючись у командира дозволу. Я майже біг порожніми ще вулицями і спинився аж проти будинку з вивіскою «Державне Політичне Управління». Постоявши кілька секунд перед дверима й глибоко вібравши в себе повітря, я рішуче смикнув за клямку й опинився всередині.

Ішов я додому, в полк, годин за дві і в голові рівно й чітко пропливали кадри моєї «пригоди» і Інною. Тепер уже для мене не було в тій зустрічі нічого загадкового і я почував себе так легко й зручно, як почував людина, що скинула свою брудну одержу й почистивши добре, їде собі вільно й знає, що ніхто не гляне на неї підозріло-насмішкуватим поглядом.

В полку на мене чекала несподіванка. Увесь наш полк стояв на плацу за казармами, в колонії—розгорнутими чотами. Легкі кулемети в кожній чоті були на конях, кулеметна сотня виїхала з всіма своїми тачанками, і навіть похідні кухні стояли на своїх місцях. Командир полку й комісар об'їжджали ескадрони й обдивлялись чи все як слід. Я зрозумів, що полк вишикуваний по тривозі. На мить щось гостро кольнуло всередині—«в такий момент піти самовільно з полку!»—промайнула думка і я відчув, як до очей припливає хвиля сорому. Нестерпно хотілось бути в лавах, на своїм місці. А лави стояли непорушні й мовчазні, ніби зачаровані, але я знав, що досить одного слова з уст командира полку, одного помаху його клинка, і ці лави блиснуть шаблями, замигтять списками і кинуться без вагань на свою трудну, але всевиправдну роботу. Мене поійняло те легке хвилювання й захват, що його завжди відчуваєш, коли бачиш організовану людську силу, злютовану одною думкою, одним бажанням. Тіло моє враз зм'якшилось і в радісній тремтінні загоїдалось у пружистих ритмах бойового маршу. Полк ішов ланками до стаен і струнки ряди пік пропливали один за одним, як чіткі сегменти нескінченного живого ланцюга. На одну мить виризули з пам'яті Інна, Долинський. Жан, але zarazом же зникли, розчавлені величчю й могутністю цих злютованих лав. Проїздивши повз мене,

командир суворо глянув у мій бік, і я відчув, що мені не минути «губи». Так воно й сталося...

Тепер от сиджу і ще раз передумую всі ці події. Пригадав, як мені було трохи смішно, як ми прийшли два роки тому в полк і політкерівник остерігав нас, поповненців,—завжди і скрізь берегти військову таємницю.— Невже—думає я—хтось хоч подумати посміє, що в мене можна щось випитати? Аж ось бачиш—насмілилась жінка...

Вчора мене випустили. Я посидів на «губі» лише два дні. Лист, як бачиш, трохи недописаний, але про що ж уже й писати?.. Бувай.

С. РОГОВИК

М О Т О Р

Ніколи

не був я
в Казакстані.

Жовтим піском

у блакить
не линує;

Не знаю

прозорої тайни
туманів,

Не топтав

у юрті
квітів килимів.

Але знаю:

чула не раз
індустрія

Казацьке

трудяще:
спасибі.

Вже

в пустелях
зоріють

Семафори

Турксибу.

Було на праці.

Зранку

Щось давнє

над головою
никло,

Запалив

я цигарку

Відчинив

у минуле
вікна.

В цеху — робота.

Цех —
ударний,

А я стою

і палю звичайно.

Коли чую:

товаришу,
гаїш марно

Час відповідальний!

У тебе ж

найкраща
робота —

Мотор

для станції
Казакстану.

Враз

полетіло минуле
к чорту.

До мене

сьогодні
обличчям стало.

Поїзди

Турксибом
ідуть

Сонце упало

на крицю